

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

FTAXP/MPHTI/IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.015>

У.Т. Ахметова *, А.Ж. Жумабаев , А.Тұрарұлы

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.д.
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: ulzhan.a67@mail.ru
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>

²«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, ғалым-хатишы, магистр,
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: tarix212@mail.ru
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8863-5638>

³«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, бас инспектор
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: aibek_tu@mail.ru
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4671-6990>

КИЕЛІ САРАЙШЫҚ: АҢЫЗДАР ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Киелі мекен Сарайшықта қазақ халқының құрылу, бірігу тарихының бастаулары жатыр. Сондықтан Сарайшықтың әрбір тасын, кірпіші мен қыш ыдыстарын ықылас қойып зерттеу, қастерлеу, жас ұрпақтың санасына сіңіру бізге парыз. Сарайшықпен, соның ішінде оның көне жұртының тарихымен, тағдырымен азды-көпті таныс жұрт оны әулиелі жер деп біледі. Зерттеулердің бірі Сарайшық туралы халық жадында көнеден бүгінге дейін жеткен аңыздар. Біз өз зерттеуімізде Сарайшық қаласының аумағына қатысты аңыздар мен тарихи деректерді салыстыра отырып талдауға талпындық.

Сарайшықтың аңыздары қазіргі кезде көпшілікке мәлім. Олар Алтын орда ханы әз-Жәнібек хан мен Асан қайғы арасындағы оқиғалар, Сарайшықтың Секер көлі, хан қызы, оның алтын қайығы, қазақтың даңқты ханы Қасым хан Сарайшық төңірегінде «бұрын-соңды болмаған салбурын жасаймын» деп бүкіл қазақ ордасынан 1000 құсбегі шақыртқаны туралы аңыздар. Сонымен бірге, жергілікті жұртқа ғана мәлім, Асау әулие, Қыз әулие, Зейнеддин ата, Тәжібай ата туралы аңыздай ғып айтылатын әңгімелер бар. Мақалада этнограф Ахмет Тоқтабайдың деректері, жергілікті тұрғындардан алынған мәліметтер берілген. Сарайшықпен салыстыру мақсатында Сарай-Берке, Маджар қалаларындағы аңыздар қаралынды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Сарайшық, аңыздар, әулиелер, Аққу көл, этнография

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № AP19678171 «Астана-лық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII–XVI ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

Ахметова У.Т. *¹, Жумабаев А.Ж. ², Турарулы А. ³

¹*Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, и.о. профессора кафедры истории Казахстана и всемирной истории, д.и.н.*

г. Атырау, Казахстан
E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

²*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
ученый секретарь, магистр, г. Атырау, Казахстан*

E-mail: tarix212@mail.ru

³*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», главный инспектор
г. Атырау, Казахстан*

E-mail: aibek_tu@mail.ru

САКРАЛЬНЫЙ САРАЙШЫК: ЛЕГЕНДЫ И ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ

Аннотация

В сакральном месте Сарайшык лежат истоки истории образования, объединения казахского народа. Поэтому мы обязаны внимательно изучить, беречь каждый камень, кирпич и керамику Сарайшыка, и прививать это в умы подрастающего поколения. Люди, более или менее знакомые с Сарайшыком, историей и судьбой его древних народов, знают его как святую землю. Одним из объектов исследования являются легенды о Сарайшыке, сохранившиеся в народной памяти с древнейших времен до наших дней. В своем исследовании мы попытались проанализировать, сопоставив легенды и исторические данные, связанные с городищем Сарайшык.

Легенды Сарайшыка в настоящее время широко известны. Они рассказывают о событиях между ханом Золотой Орды аз-Жанибек ханом и Асан-Кайгы, о Сладком озере Сарайшыка, дочери хана, ее золотой лодке, а также о том, как прославленный казахский хан Касым-хан создал 1000 кусбегов со всей Казахской Орды, чтобы «провести небывалый салбурын» вокруг Сарайшыка. Кроме того, есть рассказы, известные только местным жителям, об Асау аулие, Кыз аулие, Зейнелгабит ата, Тажибай ата. В статье представлены данные этнографа Ахмета Токтабая и информация, полученная от местных жителей. В целях сравнения с Сарайшык были рассмотрены легенды городов Сарай-Берке и Маджар.

Ключевые слова: Золотая Орда, Сарайшык, легенды, святыне, Лебединое озеро, этнография

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта № AP19678171 «Столичный город Сарайшык в контексте историко-культурного наследия Улуса Жошы (XIII-XVI вв.)» по грантовому финансированию Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023-2025 годы.

Akhmetova U.T. ^{*1}, Zhumabaev A.Zh. ², Turaruly A. ³

¹*Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan
E-mail : ulzhan.a67@mail.ru*

²*State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Scientific Secretary, Master, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: tarix212@mail.ru*

³*State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", chief Inspector Atyrau, Kazakhstan
E-mail : aibek_tu@mail.ru*

SACRED SARAISHYK: LEGENDS AND HISTORICAL INFORMATION

Abstract

The origins of the history of education and unification of the Kazakh people lie in the sacred place of Saraishyk. Therefore, we must carefully study and protect every stone, brick and ceramics of Saraishyq, and instill this in the minds of the younger generation. People who are more or less familiar with Saraishyq, the history and fate of its ancient peoples, know it as a holy land. One of the objects of research is the legends of Saraishyk, preserved in the national memory from ancient times to the present day. In our study, we tried to analyze by comparing the legends and historical data related to the Saraishyk settlement.

The legends of Saraishyk are now widely known. They tell about the events between the khan of the Golden Horde, az-Janibek Khan, and Asan-Kaigi, about the Sweet Lake of Saraishyk, the khan's daughter, her golden boat, and also about how the famous Kazakh ruler Kasym Khan called 1,000 kusbegs from all over the Kazakh Horde to "hold an unprecedented salburyn (hunting with hunting birds)" around Saraishyk. In addition, there are stories known only to locals about Asau auliye, Kyz auliye, Zeynelgabit ata, Tazhibai ata. The article presents the data of ethnographer Akhmet Toktabay and information received from local residents. In order to compare with Saraishyq, the legends of the cities of Sarai-Berke and Madjar were considered.

Keywords: Golden Horde, Saraishyk, legends, saints, Swan Lake, ethnography.

Gratitude: The article was prepared within the framework of project No. AP19678171 "The capital city of Saraishyq in the context of the historical and cultural heritage of the Zhoshy Ulus (XIII-XVI centuries)" under grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

Кіріспе. Әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуына әрбір ұлт өз мүмкіндігі мен әлеуеті шеңберінде үлес қосып келеді. Қазақ халқы да адамзат тарихының ортақ қазынасын байыту жолында өзіндік орны мен рөлін айқындауға ұмтылуда. Ортағасырлық шығыс қолжазбаларында, еуропалық саяхатшылар мен әр түрлі қызмет атқарған әуесқойлардың жазбаларында атақты Сарайшық қаласы туралы ақпараттар кездеседі.

Сарайшық қаласы тоғыз жолдың торабында, ыңғайлы өткелде, өзен жағасында, адамдардың өмір сүруіне қолайлы жерде орналасқан. Ортағасырлық жазба деректерде Сарайшық қаласы туралы алғашқы мәліметтер араб саяхатшысы Ибн Баттутаның (Абу Абдаллах Мұхаммед ибн Баттута) еңбектерінде кездеседі. Ол өзінің әйгілі саяхатнамаларында Сарайшықты Шығыс пен Батысты жалғаған маңызды сауда және мәдени орталықтардың бірі ретінде сипаттайды [1]. Қала атауы Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» [2], Мырза Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди» [3],

Қалайыридің «Шежірелер жинағы» [4], Әбілғазының «Түрік шежіресі» [5], Ә. Қырымидың «Умдет ал-ахбар» [6] еңбектерінде де аталады.

XVIII ғасырдың I-жартысында Ресей империясының Қазақстанды отарлай бастауы кезеңінде алдымен әскерилер, шенеуніктер, кейін зерттеу мақсатымен зиялы қауым өкілдері де келе бастаған. Соңғыларының қатарында И. Гербер [7], П. Рычков [8], П. Паллас [7], А. Левшин [7], К.Гебель [7], т.б. болды. Олар ортағасырлық қала Сарайшықтың құландысын ғана көріп, жазбалар қалдырған. Ресейліктер ішінен әскери топограф, штабс-капитан А. Алексеевтің [7] Сарайшық құландыларында топографиялық сызба жасап, ол біздің заманымызға дейін жеткенін зор табыс санаймыз.

Кәсіпқой археологтардың зерттеуі 1937 жылы, Н. Арзютовтың Сарайшықтағы қазбасынан басталады. Археолог Н. Арзютов қала құландысы үстінен 13 шурф қазып, олардан ашылған нысандар құрылымын сипаттаған. Қазба нәтижелері ғалымның 1937 жылы Сарайшық қаласының орнында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері зерттеушінің «Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика» атты ғылыми есебінде жан-жақты сипатталған [7]. Келесі жылы Н.Арзютов репрессияға ілігіп, Еңбекпен түзеу лагерінде қайтыс болады.

Араға біраз уақыт салып 1950 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы (БҚАЭ) құрылады. Экспедиция жетекшісі Әлкей Марғұлан Сарайшықта археологиялық зерттеулер жүргізе бастайды. Ғалым қала құландыларының зерттелуіне сол кездегі қазақстандық жетекші археологтарды тартады [7]. Бірақ Ә. Марғұланды Кеңес үкіметінің Алтын Орда тарихын зерттеуге деген теріс саясат ұстауына байланысты қысымға ұшырап, Сарайшықтағы зерттеулерін біржола доғарады.

1970-80 жылдары мәскеулік археолог Л. Галкин ауық-ауық Сарайшықта барлау, бақылау жұмыстарын жүргізіп жүрген [9].

Еліміз тәуелсіздік алысымен, алғашқы жылдарда-ақ Сарайшықты зерттеуге археолог З.Самашев үлес қосады. Ғалымның Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жетекшілігімен 1992-2008 жылдардағы зерттеулері Сарайшық туралы 3 монографияға, ондаған мақалаларға жүк болды [10]. Бұл кезде экспедиция құрамында этнограф Ахмет Токтабай да жұмыс жасауға мүмкіндік алады.

Соңғы жылдары қала орнында негізінен жергілікті атыраулық зерттеушілер жұмыс жүргізіп келеді. Бұл жұмыстардың басында «Сарайшық» музей-қорығы тұр [11].

Сарайшық «Қазақстанның киелі жерлері географиясы» жобасына енген бірден-бір тарихи-мәдени ескерткіш. Бұл ел аузында хандар, батырлар, сейід қожалар, әулиелер жайлаған, жерленген киелі жер ретінде танымал болғандықтан деп ойлаймыз. Қазір Сарайшық қалажұрты үстінде белгілі екі: «Қыз әулие» мен «Әзі әулие» орналасқан. Халық оларды өте көне заманнан бері келе жатқан әулиелер деп санайды. 1861 жылғы А. Алексеевтің сызбасында «Қыз әулие» орны «Склепъ Аулие» деп, ал «Әзі әулие» орны «Древнее кладбище (Аулие)» деп белгіленген [12]. Яғни сол кездің өзінде ежелгі деп сипатталып, әулие екені көрсетілуі бұл жерлердің көне заманнан қасиетті орын екенін айғақтайды.

Этнограф Ахмет Токтабайдың «Сарайшықта барлығы 12 әулие болған деседі ел» деген жазбасы бар. «Әулие» сөзі араб тіліндегі «уәли» ұғымынан шыққан, бұл термин «Алланың досы», «Аллаға жақын тұрушы», «Алланың қамқорлығында болған», «Алланың мейіріміне бөленген» немесе «Алланың таңдаулы адамы» деген мағыналарды білдіреді [13].

Материалдар мен әдістер. Ортағасырлық Қазақстан тарихының дереккөздері біршама ғылыми айналымға шығарылды. Оның ішінде алтынордалық Сарайшыққа қатысты деректер XIV-XVII ғасырлар аралығын қамтиды. Олардың қатарында еуропалық, шығыс елдерінің сауда-саттық бағытында жүргізген саясаты кезінде жинақталған материалдары маңызды. Зерттеу тақырыбымызға қатысты аңыздарды жинақтауда этнограф Ахмет Токтабайдың еңбектері, Сарайшықты зерттеуші ғалым Жеңісбек Мұстафиннің мәліметтері, Сарайшық ауылының байырғы тұрғыны Нығметолла Құрмашевтің ақпараттары пайдаланылды.

Зерттеу ғылыми білімнің әдістемелері бойынша жүргізілді. Зерттеу жұмыстарына тарихи нақтылық, этнографиялық зерттеулердің әдістері қолданылды. Деректер сыни тұрғыдан талданды. Сонымен бірге салыстырмалы талдау, деректану, археология-этнографиялық дәлелдер, ғылыми зерттеулердің басқа да әдістері назарға алынды.

Талқылау. Алдымен Сарайшық атауының шығу төркіні туралы аңыздарға сөз берейік. Кейбір этнографтар Сарайшықта мешіт мұнарасында алтын түсті сары айшық болған, қала атауы соған байланысты шыққан деген нұсқаны айтады. Сарайшық сөзінің шығу тарихы туралы ел ішінде айтылатын тағы 2 нұсқа бар. Оның бірі: «Ханның қызының есімі Сара екен. Хан ордасына кіре алмаған жігіттер сырттан «Сара шық» деп дауыстап шақырады екен деседі. Екінші нұсқада: «... Сарай өте әдемі, әрі зәулім етіп салынған. Сарайға келген адам міндетті түрде оған кіріп-шығуы тиіс. Жергілікті жұрт: мынау біздің Сарайды көргенде арманда, көрмегенде арманда. Егер кірмесең, онда қаладан шық», - деп айтады екен делінеді. Бұл нұсқалар ауызша тарап, уақытқа қарай түрленіп отырғаны белгілі. Алайда, Алтын Орда қалалары ішінде тек астана болғандарға «сарай» атауы қосылып отырғанына да мән беру керек.

Аңыздар – өткен дәуір шындығымен астасып жатқан халық жадындағы тарихи деректердің көркем формасы болып табылады. Сарайшық қаласының өркендеу кезеңі Алтын Орда билеушісі Өзбек ханның ұлы Жәнібек ханның (1342–1357 жж.) басқару кезеңімен тұспа-тұс келеді. А.Токтабайдың «Қазақтың киелі жерлері (тарихи-архитектуралық, этнографиялық зерттеулер, мақалалар, фольклорлық деректер)» еңбегінде Алтын Орданың ханы Жәнібек хан туралы аңыздар келтірілген:

Өз-Жәнібек Сарайшық қаласының ортасында мешіт салдырмақшы болып, мынадай әмір қылыпты: «Ертең таң елең-алаңда қалада көшеден кімде-кім өтсе, соны өлтіріп, басын кесіп, болашақ мешіт табалдырығының астына салыңдар». Ертеңінде таң елең-алаңда хан жендеттері көшеде келе жатқан біреуді тарпа бас салып ұстап алса, ханның өз ұлы болып шығады. Өз-Жәнібек өз баласын өлімге қимай, енді ертең кім болса да ол болсын, маған айтпай басын кесіп табалдырықтың астына салыңдар, мешіт құрылысын бастаймыз», - депті. Келесі күні ханның бұйрығымен жендеттер бір бейтаныс адамды тұтқындайды. Тергеу барысында оның түр-сипаты – көк көзді, сары шашты, жирен сақалды өзге ұлт өкілі екені анықталады. Сол себепті ол ешқандай кінәсі дәлелденбесе де, айыпты деп танылып, жазаланып, оның басы мешіттің табалдырығының астына көмілгені айтылады. Бұл оқиға жайында естіген Асан Қайғы хан Өз-Жәнібекке келіп: «Ханның екі сөйлеуі оның билік құзырынан айрылғаны, ал ханның әділетсіздігі – халықтың қасіреті» деген екен. Сонымен қатар, Асан Қайғы ханға өзінің берген уәдесінде тұрмағанын және жазықсыз жанды өлімге қиғанын айтып, бұл әрекеттің салдары ауыр болатынын болжаған. Ол: «Келешекте осы өлкеге сол жазықсыз өлтірілген адамның ұрпақтары қайта оралып, мешітінді қирататын болады. Оның орнына өз дінінің нышаны ретінде шіркеу салады» [14, 41 б.], -деп ескерткен.

Жәнібек хан мен Асан қайғы арасындағы оқиғалар И. Крафттың «Предсказания кудесника» атты жазбасында да кездеседі. Әңгіме желісінен үзінді келтірсек: «Асан қайғы 95-ке келіп, қартайған шағында Жәнібек ханның даңқы мен қуаты артыпты, дегенмен ел тағдырының болашағын ойлаған кезінде хан Асан қайғының даналық сөздерін тыңдауды әдетке айналдырыпты. Күндердің күнінде хан Сарайшықтан өзіне үлкен жаңа Сарай салуды ойлап, оның іргетасын орыс адамдарына қалатыпты. Салтанатты Сарай салынып бітіп, ханның көңілінен шығып, үлкен той жасайды. Біраз уақыт өткеннен кейін Жәнібек ханның шабармандары оның, бұрынғы күні, жас сұлу – Қарашашқа үйлену тойына шақырыпты, Асан қайғы бұғанда келмепті. Жәнібек хан жақсы аңшы екен, үйретілген тазы иттері мен бүркіттері болатын. Бірақ аңшылықтың ескі әдеттеріне көңілі толмаған хан, тышқан жеп үйретілген құсын аңға шығарыпты. Құладынды ұстап біраз жүрген хан, оны ірі құс алуға үйрете алмапты. Тағы бірде аңға шыққан хан құладынның аққу ұстағанына қуанып, той жасапты. Осы тойға Асан қайғыны әдейілеп шақырыпты, бірақ ханның өкінішіне орай қарт данышпан келмепті. Хан Асан қайғыны шақырып, менің қуаныштарымды бөлісер деген үмітім ақталмады, үш тойға шақырдым үшеуіне келмедін, себебін білгім келеді деген екен. Сонда Асан қайғы: Сенің той қылған істеріңнен болашақты болжап тұрмын: орыс

салған Сарайды – олар өздері алады; күнге үйлендің, одан туған ұрпақ билеуші емес, өзгеге бағынатын болады; жаман күс – құладың аққуды алса, халқынды жатжерліктер бағындырады. Бірақ алыс болашақта Ақ патшаның билігі астындағы сенің халқынның толайым бақыт пен жақсылыққа толы қасиетті ғасырларын көріп тұрмын ...» деген екен» [7, 190-191 б.].

Деректерге сүйенсек, Жәнібек хан өз маңына елге сыйлы билерді, шешендер мен жырауларды, халық мүддесін көздеген игі жақсыларды топтастырған. Ол керуендер арқылы үздіксіз түсіп отырған байлықты халықтың игілігіне, қала көркейтуіне бағыттағаны айтылады. Осы тұрғыда Жәнібек хан салдырған, көпшілікті тамсандырған «Аққу көлі» ерекше маңызға ие. Аңыз бен тарихи деректерге сәйкес, хан бұл істі терең ақылмен, парасаттылықпен жүзеге асырған. Көл суына керуенмен жеткізілген қап-қап қантты төктіріп, аққу мен қаз қондырған. Сонымен қатар, көл жағасына мольна мия өсімдігін ектіргені айтылады. Көл суының тәтті дәмге ие болуы осы мия тамырының әсерімен байланыстырылуы мүмкін.

Көл табанын сумен толтыру және оның үнемі жаңарып отыруы сол дәуірдің техникасы – бірнеше қосақ өгіздердің көмегімен жұмыс істеген шығыр құрылғылары арқылы жүзеге асырылған. Бұл құрылғылар тәулік бойы үздіксіз айналдырылып отырған [15, 82 б.].

1861 жылғы сызбада қаламен бірге көлдің орны да көрсетілген, ол «Ханской ильмен» деп белгіленген. Бұл мәліметтер Сарайшықта шын мәнінде Алтын Орданың ханы Жәнібектің ордасы (резиденциясы) орналасқандығын жанама түрде растай алады. Бұл туралы Ахмет Тоқтабай «Сарайшықтың аққу көлі» атты мақаласында былай деп жазады: «Секер көлінің орнын қазіргі Сарайшық селосы орналасқан аумақтан табуға болады. Тегіс жазық жерде ойысты жердің түбінен, сондай-ақ, көлдің жағаларын қолмен нығыздау және кейбір бөліктерін тас-топырақпен, қызыл қышпен қаптау фактілері көлдің жасалуы адам қолымен болғанын көрсетеді», - дейді ауылдың үлкендері. Сонымен қатар, 1920-шы жылдары Шамполов есімді орыс көпесі осы маңнан кірпіш зауытын салу кезінде көлден құмыра табылғаны белгілі болды. Құмыраның ішінде қанттың қағы шыққандығы туралы деректі Астрахан қаласының тұрғыны, дербес зейнеткер, ұзақ жылдар Астрахань обкомында басшылық қызметтерде болған Қ. Сатқаевтың архивінен алынды [16, 3 б.].

Аңыз деректеріне сәйкес, Жәнібек ханның ең сүйікті қызы табиғатқа ерекше құмар болған. Ол жиі су жағасына барып, балықтардың қозғалысын, құстардың топ-тобымен суға қонуын бақылауды, сондай-ақ көл жағасында өсетін әсем теректерді тамашалауды ұнатқан. Хан бұл аймақты халық үшін тартымды әрі жайлы орынға айналдыру мақсатында қызының көлге жиі серуендеп баруына мүмкіндік беру үшін аққу бейнелі қайық дайындаған. Көлдің суының тұщы болуы және онда көптеп аққулардың мекендеуі нәтижесінде бұл су айдыны «Секер көл» немесе «Аққу көл» деп аталған.

Хан қызы құрбыларымен бірге әкесінің сыйлаған алтын түсті аққу формасындағы қайығымен құстарға жем беріп, біртіндеп оларды қолға үйреткен. Қауіпсіздік жағдайларының қамтамасыз етілуіне сенген құстар көл маңындағы Сарайшық аруларының алақанында еркін қыдыруда болған және жаз бойы «Секер көл» аймағында еркіндікпен қалықтап, сол арқылы шет жерлерден келген керуендер алдында қаланың көркін арттырған.

Аққу көлінің танымалдығы мен атауы ел арасына тараған. Сонымен қатар, Жәнібек хан оңтүстік өңірдің балғын жеміс ағаштарының бірнеше түрін сатып алып, көлдің маңайына отырғызған. Балғын көшеттердің өсуі мен жерге жақсы сіңуін қамтамасыз ету мақсатында сол өңірдің тәжірибелі бағбандарын жалдап, бау-бақшаның дамуын қамтамасыз еткен.

Жазушы Ә. Кекілбаевтың жазуынша, итальяндық саяхатшылардың бірі Франческо Пегалотти Парсы елінде бау-бақша отаны сақталған кездерде кездеспеген жүзім мен жеміс ағаштарының ерекше түрлері Сарайшықта өседі деп естелік қалдырған [15, 83 б.].

Аңызға сәйкес, халықтың сүйіктісіне айналған хан қызы он бес жасқа толар тұста кенет қайтыс болады. Хан өзінің сүйікті қызының жасауына мол қаражат жұмсап, үлкен дайындықпен жазғы салымды ұйымдастыруға ниет еткен екен. Қыздың қазасына тек ханның өз туыстары ғана емес, сонымен қатар бүкіл халық қайғырып, хан қызын бір айдан кейін жерлеуге уәде береді. Бұл шешім халық тарапынан қызға деген құрметтің белгісі ретінде қабылданады. Алайда хан өзіне

сенім артып келген жеті адамды шақырып, қызды сол түнде жерлеуді бұйырады. Қыз алтын табытқа салынып, алтын қайық пен қайыры жоқ алтын жасауларымен бірге жерленеді. Сондай-ақ, жерлеу орнын құпия ұстау талап етіледі: бұл орын туралы ұшқан құс, жүгірген аң немесе екі аяқты жанның ештеңе білмеуі тиіс. Егер бұл талап бұзылса, әрбір сенімінен шыққан адамға алтын қайықтың құны мөлшерінде сыйақы берілетіні ескертіледі.

Жалданған жеті адам түнде қызды жерлеп, сол орынды жылқы айдап, ертесіне ханға тапсырманың орындалғанын хабарлайды. Дегенмен, хан олардың сенімін бұзғанын айтып, барлығын жазалаған. Осы оқиғадан кейін «Сарайшықта алтын табыт, алтын қайық және алтыннан жасалған қыз жасауы көмілген» деген аңыз қалыптасады.

1580 жылы қазақтар Сарайшық қаласын жаулап алып, оны талқандаған кезде молаларды қазып, алтын іздегені туралы тарихи деректер де бар [15, 83 б.].

«Сарайшық» музей-қорығының археологтары 2022 жылы ел аузындағы аңыздарда айтылатын «Секер көлі» туралы тарихи деректер бойынша зерттеулер жүргізеді. Осы мақсатта экспедициясы мүшелері танымал ғалымдармен кеңесіп, көненің көзін көрген ақсақалдармен сұхбат жүргізеді, көптеген сұрақтарға жауап ізделеді. Сонда анықталғаны, бұған ұқсас әңгімелер тек Сарайшықта ғана емес, көптеген алтынордалық қалалар туралы аңыздарда да айтылатыны анықталды. Сарайшыққа қатысты нақты бір дәлел сызбадағы «Ханской ильмен» деп аталған су қоймасы орны. Бұл орын Ескі Сарайшық ауылының оңтүстік шетінде ойпаң келген жер. Ауыл аумағының кейінгі уақытта өсіп, кеңеюіне байланысты көл орны құрғатылып, біршама тегістелген. Ол жердің бір бөлігі жақын маңда орналасқан мекеме аумағына кіріп кеткен. Ауылдың байырғы тұрғыны Габыржан Әміровтың айтуынша, 1940-шы жылдарға дейін бұл жерде колхоз егінін суаратын арықтар болғаны, айналасындағы биік жерлерде түрлі ғимараттар құрылысы орналасқан.

Геология-минералогия ғылымдарының докторы Нәсіпқали Сейітов, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы Болат Мұхамбетов, тарих ғылымдарының кандидаты Жәнісбек Мұстафиннің кеңесі бойынша көл орнына 1 шурф қазылды. Топырақ қабаты беткі антропогендік мәдени қабаттан және төменгі құмды-сазды топырақтан тұрады. Балық сүйектері, ұлу қабыршағы сияқты көл табанына тән қалдықтар табылмады. Әрине бір ғана шурфпен қорытынды жасауға болмайды. Сондықтан зерттеулер болашақта жалғасу керек.

Басқа алтынордалық қалалардың аңыздары туралы Б.Я. Зайковскийдың «Легенда о Сахарном озере» атты еңбегінде бар. Онда алтынордалық Сарай-Берке қаласындағы Секер көлі туралы қарт татар айтқан аңызды келтірген: «Мамайға дейінгі заманда (түменбасы Мамайды (1320?-1380 жж) айтса керек) мұнда кедей, бірақ тақуа адам өмір сүрді. Құдай оған ұлдарының қуанышын көруге мүмкіндік бермеді, олардың барлығы жас кезінде қайтыс болады. Тек Айша есімді бір қызы қалды. Көлдің жанында тұратын адамның аты Абдулла болатын, ол Ахтубадан шығатын керуендерге алдағы жолдары туралы ақпарат беріп, сол үшін еңбегіне тауарлардан аздаған бөлігін алатын. Қазірде мұндай әдет-ғұрып сақталған, сондықтан саудагерлер даладағы ең жақсы жолды көрсететін кез-келген адамға сыйлықтар сыйлайды. Бірде көлге аққу аулау үшін аңшылар келді. Олардың арасында сымбатты мүсінді жас жігіт - хан болды. Алғыр, батыл қыз Айша оның хан екенін бай қамқа маталы киімдері мен қымбат қару-жарақтарынан танып, оған тағзым етті.

- Неліктен сіздің көліңізде аққулар аз? - деп сұрады жас хан.

- Патша! – деді қыз, - мен қалағаныңызша аққуларды үйретемін, тек бізге жиі келіп тұрыңыз.

Сол күннен бастап Айша өтіп бара жатқан саудагерлерден қант сұрап, оны көл жағасына шаша бастады. Бұл тәттілікке құмартқан аққулар көлге қарай ағыла бастады. Ал хан уәдесін есіне алғанда, ол, құстың көптігінен мен ақылды Айшаның тапқырлығына таң қалды.

Кедей қыз бұған балаша қуанды; ол өзін сұлу, жас ханның досы ретінде қиялдап кетті.

Шынында да, ол оны өзінің жанына алуды талап етеді де, Абдулла қартқа көлдің жағасында қалып, оның құсын қорғауды қатаң бұйырады. Хан Айшаны өз ордасына алдырды, бірақ ол оны ханшайым ету жөнінде ойламады. Еркінен тыс, гарем күндерінің арасында Айша жылап қамығады, ол ұлы ханның әйелі ханшайым болуды аңсағанын, өзінің қыз армандарында қаншалықты қатты қателескенін түсінеді. Жараланған жүректің азабына төтеп бере алмай, ол туған көліне,

тастап кеткен әкесіне жүгіреді. Бірақ бақытсыз әке патша бұйрығына мойынсұнбауға батылы бармай, Айшаның оралуын күтпей қайтыс болып кеткенді. Әкесінің қайтқанын естіген Айша көл батып өледі. Кейін, хан қатты өкініп: «менің әйелдерім көп, бірақ мені сүйетін тек Айша еді» депті-мыс» [17, 73-75 б.].

Алтынордалық Маджар қаласында алтын күйме немесе алтын тиеген арба суға батып кеткен деген аңыз айтылады. Аңызда жүктің ауырлығынан көпір опырылып құлаған іспетті. Бірақ ол заманда Маджар маңында көпірлер жоқ, тек өткелдер – кешіп өтуге болатын өзеннің таяз учаскелері болған. Сондай-ақ, күйме орнында ағаш арба, әрі кетсе алтынмен қапталған немесе алтынмен сырланып безендірілген арбалар пайдаланылған болар. Толықтай алтыннан жасалған арба болуы екіталай, өйткені алтын әр уақытта өте құнды болған. Сірә, кейбір арбалар су деңгейінің маусымдық өзгеруіне байланысты өзеннің батпақты жағалауында қалып қоюы мүмкін [18].

Ахмет Тоқтабаймен Сарайшыққа қатысты аңыздар жайында сұхбаттасқан кезде, ғалым қазақ тарихындағы көрнекті тұлға – Қасым хан туралы бұрын естілмеген тың мәліметтерді ұсынды. Оның айтуынша, Қасым хан – қазақ ұлысын қайтадан Алтын Орда дәуіріне жақындатуға ұмтылған ұлы билеушілердің бірі болды. Қасым хан туралы деректер өте шектеулі болып, оның 1521 жылғы Сарайшық қаласында қайтыс болғаны белгілі. Сонымен қатар, аңыз бойынша, Қасым хан «бұрын-соңды болмаған салбурын» ұйымдастыруды мақсат етіп, қазақтың барлық аймақтарынан 1000 құсбегіні шақырған. Құсбегілер қос-қос аттарымен және тазы иттерімен бірге қыс бойы ханның қол астында болып, Еділ мен Жайық өзендері аралығында аң аулау шараларын жүргізгені халық арасында кең тараған. Бұл оқиға қазақ тарихындағы ерекше дәстүр ретінде сақталып келеді [14, 44 б.].

Хандардың салбурын ұйымдастырып, аң аулауы Шыңғыс хан дәуірінен бастау алатын ұлттық дәстүр болып табылады. Сарыарқаның даласында жүздеген құлан мен киіктерді жойған кең ауқымды аң аулау орындарының іздері сақталған. Сондай-ақ, Жошының құланды теуіп өлтіруі туралы аңыздар да халық арасында кең таралған. Осыған байланысты, Қасым ханның мыңдаған құсбегіні жинап, айлар бойы Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында салбурын өткізгені тарихи деректермен расталады.

Салбурын деп қазақта аңшылардың топтанып, апталап, айлап азықтарын алып, шет, қиыр аймақтарға дейін барып аң аулауын атайды. Бұл көшпенділердің ұжымдасқан аңшылығы. Көшпенділердің бұрынғы жаугершілік заманынан қалған салт.

«Орал әскери ведомості» («Уральской войсковой ведомости») басылымының 1867 жылғы № 30 санындағы жарияланған мәліметте, Бөкей Ордасының ханы Жәңгір Сарайшықтағы кейбір қабірлерге қоршау орнаттырып, қазақтар киелі деп есептейтіні туралы жазады. Жазбада «Ұзақ уақытқа созылған дертке шалдыққан ерлер мен әйелдер (әсіресе қырғыздар /қазақтар /) бірнеше күнге осында келіп, осы зиратқа табынып, ем сұрайды» деп көрсетілген. Жәңгір хан өзінің ата-бабалары хандар жерленген орындарды қоршатуы мүмкін. Сарайшықта көптеген хан тұқымы жерленгені туралы ашық дереккөздерде жетерлік. Халық арасына тараған жырда «Хан сүйегі кие деп, Хандарды қойған Сарайшық» деген жолдар кездеседі.

Сарайшық музейінің негізін қалаушы Мұстажап Намазғалиев өзінің қолжазба дәптеріне жазған мына деректе қызығушылық тудырады: «Түрік сұлтаны Мехмед II-нің 1453 жылғы Константинопольді жеңу құрметіне соғылған алтын теңгесі Сарайшықтан шыққан». Өкініштісі, бұл қандай дерекке сүйеніп жазылғаны айтылмайды. Тарихи деректерге сәйкес, түрік сұлтандары христиан әлемінің күш-қуатын әлсірету және оны құлату құрметіне орай бауырлас түркі мемлекеттері билеушілеріне осындай алтын теңгелерді жібере білді. Сондай алтын тиынның бірі Сарайшықта отырған хан тұқымына да жіберілген болса керек [16, 3 б.].

Енді Сарайшықта мәңгілік мекенін тапқан әулиелер жайлы айтсақ.

Сарайшық ауылы маңында Жайық өзені жағалауында көнеден Асау әулиеге белгі қойылып тұрған. Ол ортағасырлық қаланың оңтүстік-батыс шетінде биік жар қабақта, ақ шеңгел қаптап өсіп тұрған жер болатын. Көнекөз қариялардың айтуынша, әулие Жайық өзені тасығанда оны кері қайтара алатын күшке ие болуымен ерекшеленеді екен. Кейбіреулер ол жерді «Ақ тікен әулие»

деп те атайды. Бұл әулие белгіленген жерде ақ тікен - шеңгелдер қаптап өсіп тұрғанына байланысты болса керек. «Ақ шеңгел (тікен) өсімдігі адам сүйегі жатқан жерлерде өсетін болғандықтан, оны киелі деп қабылдайды және шауып тастауға тыйым салынады» [19].

1940 жылдары осыған жақын маңға жер жыртып, егін еккен колхоз егіншілерінің тамақтану үшін тіккен қосты алай-түлей жел соғып, құйын әуеге ұшырып әкеткен екен. Үлкен кісілердің айтуымен, содан кейін Асау әулиеге бағышталып құрбандық шалынып, садақа берілген екен дейді.

Алайда, Жайық өзенінің тасуы, жарқабақтың үнемі өзенге құлауы салдарынан «Асау әулие» белгісін кейінге қарай жылжытып отырғаны байқалады. Мүмкін, әулие қабірі баяғы заманда суға құлап кетіп, белгіні тек символдық мақсатта орнатып келген болар. Әулиені елемей өтпесін, өмірде кездескен сәтсіздіктерге адамдардың сағы сынбасын, сол жерден өткендер дұға бағыштасын деген оймен белгі қойылған болуы мүмкін. Әулиенің мінезінің «асау» сипатына байланысты, ел арасында бұл атаудың «Асау» деп аталу ықтималдығы бар. Ауылдың байырғы тұрғыны Н.Құрмашевтың жазбасында айтыла кететіндей, Айгүл есімді қыздың бір кездері рухани қысымға ұшырап, ұйықтай алмай жүрген кезеңі болған. Бір күні ол кенеттен сөйлеу қабілетінен айырылады. Кейін оған аян (жарық түсіру, көріп-білу қабілеті) беріледі. Аянға сәйкес, Айгүл Сарайшық ауданындағы, Жайық өзенінің жағасындағы «Асау әулие» деген орынға баруы тиіс екені хабарланады. Содан кейін ғана ол қыз ауруынан жазылып, сөйлеп кеткен екен» дейді. «Асау әулиенің басына белгі қойғысы келген екен, «аруақ рұқсат етпей тұр» - деп Айгүл басын шайқапты-мыс» [20, 1 п.]. Бірақ Асау әулиенің орны 1861 жылғы сызбада белгіленбеген. Сондықтан ол кейінгі уақытта пайда болған болса керек. Бір айта кетер дерек, әулиелер орналасқан ескі Сарайшық ауылын ешқашанда су басу оқиғасы тіркелмеген. Жайық бойындағы көптеген ауылдар су тасқыны зардабын тартқан кезде, Сарайшық биік жерге орналасуына байланысты ондай табиғи апаттан аман қалып отырған.

Ақтікен туралы деректі тарихшы Ж. Мұстафин де айтады. «Әкем Жұпбол өмірден озғанда анамды Сарайшыққа көңіл шайға шақырғанды, анам екеуміз, ибн Баттута «Түрік ата» деп айтқан, халық арасында сол XIV ғасырдан бері қасиеттілігімен ерекшеленіп келе жатырған жерге барғанбыз (бұл 1960 жыл болатын). Халық Сейіт Ата деп үлкен құрметпен атаған ескі шаһардың терістігінде өсіп тұрған алты қанат киіз үйдің орнындай ақтікен өскен жер еді. Ақтікендерде халықтың сиыну белгісі болған - ақ шүберекке түйілген садақалары өте көп екен. Көбі үлкен жалау сияқты желбіреп тұрады. Мен 12 жастағы баламын ғой, ақтікенге жақындағанда арқам шымырлап біртүрлі қобалжыдым. Анам дұға оқығанда ептеп өзімді еркін сезіне бастадым. Бірақ, сол Сарайшыққа барған күн есімнен әлі күнге дейін шыққан емес. Ол ақтікенге халық әсіресе, соғыс кезінде тіпті жиі барып сыйынған, кез-келген шаңырақтан ұлы алапат соғысқа қатысқандар болғаны белгілі [20, 6 б.].

Сарайшықтың рухани мәні Ноғай Ордасы кезеңінде айқын көрінеді. Орданың мұсылман діни басшылары осында орналасқан. Ноғай бекзадалары мен мырзалары Сарайшықта тұрған Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтары саналатын сейіттерге өз қыздарын әйелдікке беруді бедел санаған. Сейіттер Сарайшықтағы дінбасылардың ерекше тобын құраған. Қалада сейіттерден басқа да исламның діни қызметкерлері: молдалар, қажылар, хафиздер, софылар, дәруіштер өмір сүрген. XIII ғасырда ислам дінінің кеңінен таралуымен дін басшылары қоғамдағы маңызды рөл атқара бастады. Олар әр түрлі жағдайларда мемлекет басшыларына ізгі кеңестер беріп, саяси және дипломатиялық мәселелерге араласты. Сонымен қатар, дін қызметкерлері қала мен дала өмірінің күнделікті мәселелеріне белсенді қатысып, қоғамдық басқаруда маңызды функцияларды орындады. Көптеген дін өкілдері Сарайшық қаласында жерленген [21, 167 б.].

«Қыз Әулие» Сарайшық ауылының солтүстігінде, Жайық өзені жағасында орналасқан. Бұл жер темір қоршаумен қоршалған және темірге «Қыз Әулие» деп жазылған белгі орналастырылған. Ескі Сарайшық ауылының тұрғыны Айсанова Маскураның айтуынша, өмірден қайтқан 100-ге таяу жастағы енесінің баяндауынша, бұрын қыздар топтасып, дөңгелек жасап билеп жүрген кезінде жаудың әскері олардың жанына келіп, қуғынға ұшыратқан. Қыздар жаудың қолына түспеудің жолын іздестіріп, өмірден өткеннің артық екенін түсініп, Жаратқанға жалбарынған. Аңыз бойынша, осы кезде жер ортасы ашылып, қыз сол жерге түсіп кеткен. Қыздың шын ниетімен

Құдайға жасаған сұранысы қабыл болып, ол осы жерде жерленген деген сенім қалыптасқан. Осы себепті, аталған жерге «Қыз Әулие» белгісі қойылған.

Қыз әулие ретінде белгілі орын қызыл топырақпен ерекшеленіп, дөңгелек пішінде көмкеріліп жатқан жер ретінде сипатталады. Ел арасында «Қыз әулие – қасиетті адам болған, оның қолы тиген жер жазылмайтын» деген аңыз тараған. Н. Құрмашевтің жазбаларына қарағанда, «Қыз әулие» қабірінде апалы-сіңлілі екі қыз жатқаны туралы дерек кездеседі. Бұған қарамастан, халық бұл орынды бағзы заманнан бері «әулие» деп есептеп, басына зиярат етіп, түнеп, ниеттерін арнайды. Аруаққа сиынып, шапағат тілегендердің тілектері орындалатыны жөнінде сенім қалыптасқан. Аталмыш орынға қатысты Қыз әулиеге сілтеме жасаған ауыл тұрғындары Асқар Суханқұлов пен оның жұбайы Тыныштық Бляшева туралы да аңыздар бар. Олар бұл туралы Атыраудағы Қапура есімді емшіден естиді. Қапура «Қыз әулиенің» басы топырақпен жабылмай, қараусыз қалғанын айтып, оны реттеп, белгі қойып, ниет айтып түнеуді ұсынады. Осы ұсыныс негізінде Асқар Суханқұлов пен Тыныштық Бляшева әулиенің басын қоршап, шағын шарбақ орнатқан. Кейіннен ауыл тұрғыны Қойшығали Құспанғалиев сол шағын шарбақтың орнынан үлкен шарбақ орнатып, ал Асқар Суханқұлов қойған шағын шарбақты Сарайшықтағы көк мешіттің орнына апарып қойған. Қойшығали Құспанғалиев орнатқан үлкен шарбақ қазіргі уақытта да әулиенің басын қоршап, қорғаншылық қызметін атқарып тұр.

Сарайшықтың оңтүстік-шығысында халық «Әзі әулие» немесе «Әзі ата» деп атап кеткен орын бар. Кейбіреулер оны «Ұлы әулие» деп те атайды екен. Зейнелғабит әулиеге арналған құлпытас бастауында жазуы бар, оның үстінде темірден жасалған айшығы бар сырық белгі қойылған. Нұрлан Құрмашевтың жазбасына сәйкес, Алмалы ауылында тұратын Айгүл Құсаиынова – 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының куәгері, Алматыдағы Халық шаруашылығы институтында оқып жүрген кезінде аруақтың ықпалымен сырқаттарды емдеп, өткен-кеткен жайлы әңгімелейтін болған. 1990 жылдардың басында Айгүл Құсаиынова Сарайшыққа барып, ауылдағы әулиелердің басына тәу еткенде, олардың қабірлерінде кімдердің жатқаны туралы мәлімет берген. Әзі әулиенің қабірінің қасында тағы бір адамның жерленгені анықталған. Кейіннен бұл екі орын шарбақпен қоршалған. Ауыл тұрғыны әрі кәсіпкер Балтабай Берниязовтың демеушілігімен әулиенің басы қоршалып, жанында түнек үй салынған. Құлпытасқа белгі қойылған.

Маскура Айсанованың дерегіне сәйкес, Зейнелғабит әулие 1938 жылы Орпа құмында болған. Ағайын-туыс арасында жер дауы туындап, кейін олар Жайық өзенінің бойына ығысып, 17-ауыл, қазіргі Алға ауылына қоныстанған. Кейіннен Зейнелғабит Сарайшық ауылына көшіп барып, сол жерде өмірден озған. Айтыс бойынша, 1930-жылдары ол кісі емшілікпен айналысып, «әулие» ретінде танылған. Зейнелғабит әулиенің қасында тағы бір адамның жерленгені айтылады, ол әулиенің жолдасы болуы ықтимал, есімі – Бәтима. Сонымен қатар, әулиенің киесі қара жылан бейнесінде, көлденең жатқан түрде көрінетін болған.

Қазіргі уақытта Әзі әулиенің түнек үйін қарастырумен айналысатын Райхан есімді емшінің айтуынша, Зейнелғабит ата дәуірінде ерекше бақсылық қасиеттерге ие болған. Ол Құран оқып, көптеген ауырғандарды емдеген, сондай-ақ сынықтарды дұға арқылы түзеу қасиеті бар болған. Сонымен қатар, ол ауырған және сырқаттанған адамдарды алдын ала сезе алатын ерекше қабілетке ие болған. Халық арасында Зейнелғабит әулиенің қадір-қасиеті жоғары дәрежеде болған және ол ерекше құрметке ие болған.

Ауыл тұрғындарының есінде қалған мына бір оқиға кеңінен таралған дерек ретінде айтылады. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары ауыл белсенділерінің бірі, Сисенғали Жұмашбаев, аудан басшылығына халық арасында дінге сенушілік әлі де бар екенін, тұрғындардың әулиелерге дұға оқып, тәу етіп, басына түнеп, құрбандық шалатынын, ел болып садақа беретінін хабарлаған екен. Бұл хабарға байланысты тиісті аудан басшылығы Сисенғалидің өзіне мәселені шешуді тапсырған.

Соғыс жылдарында Кеңес үкіметінің дінге қатысты ұстанымы қатал болғандықтан, партияның нұсқауы өзгертілмейтін еді. Тапсырманы алған тұлға «Ұлы әулиенің» басындағы, темірден соғылған айшығы бар ұзын сырықты жұлып алып, оны Досақ көліне тастайды. Алайда, көп ұзамай ол кісі ауыр дертке шалдыққан және түрлі ем-домдарға қарамастан сауыға алмаған. Ақырында ол Аллаға сиынып, әулиенің басына барып, аруаққа жалбарынып, кешірім сұрап, құрбандық шалып түнеп шығады. Бұрын алып кеткен сырықты қайта әкеліп, сығандар ұрлап

кеткен айшықты қайта Қажига ұста деген шеберге соқтырып, сырықтың басына бекітіп, әулиенің бұрынғы орнына орнатады. Осыдан кейін ауыр дерттен толық айыққаны туралы аңыз таралған.

Әулиенің аты Зейнелғабит екені, сондай-ақ оның басындағы құлпытасты зерттегендер анықтағаны айтылады. Құспен ауылынан шыққан Пазыловтың немересі Айгүл есімді көріпкелдің сөзінше, әулиенің қабірінде қырық жас шамасындағы ер адамның және қасында бір жас баланың сүйегі жатқан [20]. Бұл деректердегі «Әзі әулие» де, «Ұлы әулие» де бір нысан екенін ескеру керек. Әзі деген «әз», «әзиз» «әзірет» деген мағынада қолданылса керек. «Әз» (арабша – ардақты, бағалы, құнды, жарқын) дәстүрлі қазақ қоғамында ең әділ, ең ардақты қайраткерге берілетін атақ, мысалы, Әз Жәнібек, Әз Тәуке. «Әзиз» Құранда «Бәрінен үстем» деген мағынаны береді екен.

Атырау – Орал тас жолының бойында, Сарайшықтан батысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан тарихи-мәдени орын – Шеркеш руының Қаракемпір бөлімінен шыққан Сатыбалдыұлы Тәжібайдың мазарлығымен байланысты. Тәжібай ата 1877 жылы дүниеге келіп, 1943 жылы қайтыс болған. Бұл жерді тас жолмен өтетін жергілікті тұрғындар дұға оқып, нияз-садақалар табыстау үшін жиі зиярат етеді. Айта кетерлігі, бұрындары аталмыш аймақта балуан күресінде ауыр жарақат алып, қайтыс болған Шойтас атты адамның жерленгені жөнінде аңыз-әңгімелер бар. Дегенмен, Атырау – Орал тас жолы салынған кезде оның зираты сүріліп, жолдың астында қалған деп есептеледі. Аталмыш жердің атауы халық арасында Шойтас деп сақталғандықтан, көпшілік бұл жерді «Шойтас әулие» деп атап кеткен. Кейіннен осы жерге Тәжібай ата жерленіп, оның басына «Тәжібай ата» деген жазуы бар құлпытас қойылған. Қазіргі таңда мазар темір қоршаумен қоршалған. Осылайша, өңірдің тарихи және мәдени маңызы бар бұл орын жергілікті тұрғындардың рухани сенімінің көрінісі ретінде қалыптасқан.

Н. Құрмашевтің айтуынша, Тәжібай әулиенің қабірі ұзақ уақыт елеусіз қалып келген. Қазіргі Атырау қаласында тұратын, Тәжібай әулиенің ұрпағы Құмар Тәжібаевтың баласы Дәмешке әулие өзінің «Мен елеусіз, ескерусіз қалып жатырмын» деген аян берген екен. Бұл аяңды Дәмеш апай анасы Кәрімаға жеткізіп, 1965 жылы атасының басына белгі орнатылған. Кейінгі жылдары сол маңайда жиі жол апаттары болып, адам өлімі көбейе бастаған кезеңде халықтың әулиеге деген сенімі арта түскен. Бұған қоса, бұрын Қапура емші Сарайшықтан келген бір адамға Тәжібай әулиенің түсіне еніп, «басым қараусыз қалды» деп айтқаны белгілі болған. Бұл сөзді естіген Жоламан Қайреденов есімді туған жиені, ауыр науқастан ұзақ уақыт бойы үйден шықпай жатқан кезінде, атаның басына барып, түнелеп, күтім жасап, шапағат алған. Сонымен қатар, Жалғансай ауылының тұрғыны Бақтығали Құспанов әулиенің басына түнек үйін тұрғызып, оның төбесін Атыраудағы кәсіпкер Құрманғали Қағазов жауып берген [12, 4 п.].

Қорытынды.

Аңыздар арқылы халықтардың мәдениеті мен тарихы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Сол себепті аңыздар тек әдебиет қана емес, сонымен қатар тарих пен мәдениеттің құнды мұрасы ретінде бағаланады. Қазіргі заманғы материалистік дүниетаным тұрғысынан қарағанда, «әулие» ұғымы көбінесе көзге түсе бермейтін, белгісіз күйде қалған құлпытас немесе ағашпен белгіленген қарапайым мазар түрінде ғана қабылданады. Осы себепті мұндай орындар ресми тарихи-мәдени мұралар қатарына енгізілмей, ескерткіштер тізімінен тыс қалып келеді. Бұл жағдай қазіргі діни білім беру жүйесінде әулиелерді құрметтеу мәселесінің жеткілікті деңгейде қарастырылмауымен де байланысты. Керісінше, кейбір жағдайда әулиелер культіне қатысты ұстанымдарда оларды жоққа шығару үрдісі байқалады. Соған қарамастан, халық жадында сақталған әулиелер туралы түсініктер мен аңыз-әңгімелер рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сол себепті әулиелердің мазарына тек бір қиын сәттерде барып, бір нәрсеге үміттеніп қана қоймай, олар туралы мәліметтерді жүйелі түрде жинақтап, олардың тарихи-рухани болмысын тануға бағытталған кешенді зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындайды.

Бүгінде әулиелерге қатысты деректердің басым бөлігі ұмытылып, тек ауыз әдебиеті арқылы жеткен аңыздар ғана сақталған. Алайда осы аңыздардың астарында ғасырлар емес, мыңжылдықтар тереңінен сыр шертетін тарихи шындық жатуы ықтимал. Қазақ халқының «Аңыз түбі – ақиқат» деген даналық сөзі бұл ойды растай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по средней Азии. М.: Наука, 1988. - 128 с.
- 2 Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусейтовой. –Алма-Ата: Ғылым, 1992. -296 с.; Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскрипция И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; перевод на русский язык И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой; общая и научная редакция И.М. Миргалеева. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. -312 с.
- 3 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. –Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1969. -649 с.
- 4 Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. –Алматы: Қазақстан, 1997. -128 б.
- 5 Әбілғазы. Түрік шежіресі. –Алматы: Ана тілі баспасы, 1991. -208 б.
- 6 Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие». – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. -200 с.
- 7 Сарайшық - бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К.Жұмабаева, М.Қ.Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К.Жұмабаева. –Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. - 224 б.
- 8 Труды П.И. Рычкова. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым / Научно-популярное издание под ред. С.В.Богданова. Серия «Труды П.И.Рычкова». –Оренбург, Печатный дом «Димур», 2012. - 432 с.
- 9 Галкин Л.Л. Памятники северо-восточного Прикаспия // Археологические открытия 1983 года. М., 1985. С.505.; Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области // Археологические открытия 1980 года. М., 1981. С. 433.; Галкин Л.Л. Двухсторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика // Советская археология, 1978. №2. С. 282–286.; Галкин Л.Л., Афанасьев В.К., Бисенов С.Б., Варуценко С.И., Варуценко А.Н., Пятых Г.Г., Шайхашев М.М., Умеров Е.У. Исследования в Северо-Восточном Прикаспии // Археологические открытия 1978 года. М., 1979. С.531.
- 10 Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайшық. –Алматы: ОФ «Берел», 2001. -320 с.; Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Б., Плахов В. Сарайшық тиындары. –Алматы, 2006. -184 б.; Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. -Алматы, 2008. -264 б.
- 11 Мұқтар Ә., Ахметова У., Жұмабаев А. Қазақ хандығы саясатындағы Сарайшық қаласы // Отан тарихы. -2020. -№3(91).-41-51 б.; Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. Ортағасырлық Сарайшықтағы 2021 жылғы археологиялық қазба жұмыстары // Қазақстан археологиясы. - 2022. -№ 2 (16). -С. 111-120; Петров П.Н., Муктар А.К., Биккиняев Н.Х., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. -С. 382-404
- 12 Н. Құрмашев жазбасы // «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы қоры, 2018. - 4 п.
- 13 Сманов Б. Қазақ жерінің әулиелері // <http://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10472> Көру уақыты: 19.12.2024 ж.
- 14 Ахмет Тоқтабай. Қазақтың киелі жерлері (тарихи-архитектуралық, этнографиялық зерттеулер, мақалалар, фольклорлық деректер). Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2021, 348 б.
- 15 Ғизатов Ж. Ұлы Даланың қасиетті күмбезі//Алматы. 2009. - 287 б.
- 16 Ахмет Тоқтабай. Сарайшықтың аққу көлі// Егемен Қазақстан. №56, 21 наурыз, 1998. – 8 б.
- 17 Зайковский Б.Я. Легенда о Сахарном озере // СУАК. – 1914. – С. 73–75
- 18 Общественные бани, дороги и дракон: Какие останки древнего Маджара нашли под землёй Будённовска?// <https://budennovskportal.ru/articles/obschestvo/2024-09-14/obschestvennyye->

bani-dorogi-i-dragon-kakie-ostanki-drevnego-madzhara-nashli-pod-zemlyoy-budyonnovska-303403

Көру уақыты: 23.12.2024 ж.

19 Саматұлы Н. Шеңгелдің гүлдеуі мен ешкінің есі кетуі // <https://qazdauiri.kz/news/sengeldin-guldeui-men-eskinin-esi-ketui>. Көру уақыты: 19.12.2024 ж.

20 Мұстафин Ж.Ж. Сарайшық тарихындағы аңыздар. – Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. 2023. – 12 б.

21 Ғизатов Ж. Сарайшық – астана қала. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 192 б.

References:

1 Ibragimov N. Ibn Battuta i ego puteshestviya po srednei Azii [Ibn Battuta and his travels in Central Asia]. M.: Nauka, 1988. - 128 s. [in Russian]

2 Utemish-hadzhi. Chingiz-name [Utemish-haji. Chingiz-name]/ Faksimile, perevod, transkripciya, tekstologicheskie primechaniya, issledovanie V.P.Yudina. Kommentarii i ukazateli M.H. Abusejtovoi. – Alma-Ata: Fylym, 1992. -296 s.; Utemish-hadzhi. Kara tavarikh [Utemish-haji. Kara tawarich]/ Transkripciya I.M. Mirgaleeva, E.G. Sajfetdinovoj, Z.T. Hafizova; perevod na russkii yazyk I.M. Mirgaleeva, E.G. Sajfetdinovoj; obshchaya i nauchnaya redakciya I.M. Mirgaleeva. – Kazan': Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2017. -312 s. [in Russian]

3 Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries (Extracts from Persian and Turkic works)]. Sostaviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata: Izdatelstvo «NAUKA» Kazahskoi SSR, 1969. -649 s. [in Russian]

4 Zhalaiyr K. Shezhireler zhinagy [Collection of genealogies]. –Almaty: Kazakstan, 1997. -128 b. [in Kazakh]

5 Abilgazy. Turik shezhiresi [Turkish Chronicle]. –Almaty: Ana tili baspasy, 1991. -208 b. [in Kazakh]

6 Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-ahbar. Kniga 2: Perevod. Seriya «Yazma Miras. Pis'mennoe Nasledie» [Umdet al-akhbar. Book 2: Translation. Series “Yazma Miras. Written Heritage”]. – Kazan': Institut istorii im. SH.Mardzhani AN RT, 2018. -200 s. [in Russian]

7 Saraishyk – babalar murasy. Saraishyk kalashygynyn tarihy turaly derekkozder [The shed is the heritage of our ancestors. Sources about the history of Sarayshik town] / Kur. Zh.K. Zhumabaeva, M.K. Kipiev // Gyl. Red. Zh.K. Zhumabaeva. –Atyrau: «Ahatai» baspasy, 2015. -224 b. [in Kazakh]

8 Trudy P.I.Rychkova. Topografiya Orenburgskaya, to est' obstoyatel'noe opisanie Orenburgskoj gubernii, sochinennoe kollezhskim sovetnikom i imperatorskoj akademii nauk korrespondentom Petrom Rychkovym [Orenburg topography, that is, a detailed description of the Orenburg province, composed by the collegiate adviser and correspondent of the Imperial Academy of Sciences Petr Rychkov] / Nauchno-populyarnoe izdanie pod red. S.V. Bogdanova. Seriya «Trudy P.I.Rychkova». – Orenburg, Pechatnyj dom «Dimur», 2012. -432 s. [in Russian]

9 Galkin L.L. Pamyatniki severo-vostochnogo Prikaspiya [Monuments of the north-eastern Caspian region] // Arheologicheskie otkrytiya 1983 goda. M., 1985. S.505.; Galkin L.L. Razvedka v Gur'evskoj oblasti [Exploration in the Guryev region] // Arheologicheskie otkrytiya 1980 goda. M., 1981. S. 433.; Galkin L.L. Dvuhstronnaya litejnaya forma XIV veka iz Sarajchika [Double-sided casting mold of the 14th century from Saraichik] // Sovetskaya arheologiya, 1978. №2. S. 282–286.; Galkin L.L., Afanas'ev V.K., Bisenov S.B., Varushchenko S.I., Varushchenko A.N., Pyatyh G.G., Shajhashev M.M., Umerov E.U. Issledovaniya v Severo-Vostochnom Prikaspii [Research in the North-Eastern Caspian region] // Arheologicheskie otrytiya 1978 goda. M., 1979. S.531. [in Russian]

10 Tasmagambetov I.N., Samashev Z. Saraishyk [Saraishyk]. – Almaty: OF «Berel», 2001. – 320 s. [in Kazakh]; Samashev Z., Burnasheva R., Bazylhan B., Plahov V. Saraishyk tiyndary. –Almaty, 2006. - 184 b. [in Kazakh]; Samashev Z., Kuznecova O., Plahov V. Saraishyktyn kysh buiymdary [Saraichik ceramics]. - Almaty, 2008. - 264 b. [in Kazakh]

11 Muktar A., Ahmetova U., Zhumabaev A. Kazak handygy sayasatyndagy Saraishyk kalasy [The city of Sarayshik in the politics of the Kazakh Khanate] // Otan tarihy. -2020. -№3(91).-41-51 b. [in Kazakh]; Ahmetova U., Turaruly A., Zhumabaev A. Ortagasyrlyk Saraishyktagy 2021 zhylygy arheologiyalyk kazba zhumystary [2021 archaeological excavations in the medieval Sarayshik] // Kazakstan arheologiyasy. -2022. -№ 2 (16). -S. 111-120[in Kazakh]; Petrov P.N., Muktar A.K., Bikkinyaev N.H., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezul'tatam arheologicheskikh issledovaniy. CH. I [Numismatic finds in the medieval city of Saraichuk based on the results of archaeological research. Part I]// Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya. 2022. № 14. -S. 382-404[in Russian]

12 N. Kurmashev zhazbasy [N. Kurmashev's writing]// «Saraishyk» memlekettik tarihi-madeni muzei-korygy kory,2018. - 4 p. [in Kazakh]

13 Smanov B. Kazak zherinin aulieleri [Saints of the Kazakh land] //http://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10472 Koru uakyty: 19.12.2024 zh. [in Kazakh]

14 Ahmet Toktabai. Kazaktyn kielii zherleri (tarihi-arhitekturalyk, etnografiyalyk zertteuler, makalalar, folklorlyk derekter) [Kazakh holy places (historical-architectural, ethnographic studies, articles, folklore data)]. Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2021, 348 b. [in Kazakh]

15 Gizatov Zh. Uly Dalanyñ kasietti kumbezi [The sacred dome of Great Field]//Almaty. 2009. - 287 b. [in Kazakh]

16 Ahmet Toktabai. Saraishyktyn akku koli [Swan lake of Saraishyk]// Egemen Kazakhstan. №56, 21 nauryz, 1998. – 8 b. [in Kazakh]

17 Zaikovskiy B.Ya. Legenda o Saharnom ozere [The Legend of Sugar Lake] // SUAK. – 1914. – S.73–75 [in Russian]

18 Obshchestvennye bani, dorogi i drakon: Kakie ostanki drevnego Madzhara nashli pod zemlyoj Budyonnovska? [Public baths, roads and a dragon: What remains of the ancient Madzhar were found underground in Budennovsk?]/// <https://budennovskportal.ru/articles/obshchestvo/2024-09-14/obshchestvennye-bani-dorogi-i-drakon-kakie-ostanki-drevnego-madzhara-nashli-pod-zemlyoy-budyonnovska-303403> Koru uakyty: 23.12.2024 zh. [in Russian]

19 Samatuly N. Shengeldiñ guldeui men eshkinin esi ketui [The blooming of the marigold and the fainting of the goat] // <https://qazdauiri.kz/news/sengeldin-guldeui-men-eskinin-esi-ketui>. Koru uakyty: 19.12.2024 zh. [in Kazakh]

20 Mustafin Zh. Saraishyk tarihyndagy anyzdar [Legends in the history of the Saraishyk]. – Saraishyk: «Saraishyk» memlekettik tarihi-madeni muzei-qorygy. 2023. – 12 b. [in Kazakh]

21 Gizatov Zh. Saraishyk – astana qala [Sarayshik is the capital city]. – Aqtobe: «A-Poligrafiya» ZhShS, 2004. – 192 b. [in Kazakh]